

ВІЗЕРУНОК НА КАМЕНІ

УДК 821.161.2-3

A23

Агеєва Віра

A23 Візерунок на камені : Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета [Текст] / Віра Агеєва. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. — 496 с.

ISBN 978-617-679-452-3

Ця книжка — про одного з найвидатніших поетів XX століття, якому судилися вершини й провалля, високі здобутки й принизливі манівці. До нього рано прийшло визнання: прочитавши «Гофманову ніч», перед молодим автором став на коліна сам метр Микола Хвильовий. Захопившись футуризмом, поет зостається при тому завсідником антикварних крамниць і пристрасним колекціонером живопису. Невдовзі виробляє самобутній неокласичний стиль. Удостоєний ордена Леніна з особистого наказу кремлівського вождя, пише чи не найкращий вірш в українській сталініані. А згодом, перетривавши добу репресій, тотального страху й неминучого конформізму, стає великим релігійним поетом, на кожному етапі своєї творчості звертаючись до образу Собору, до засадничих християнських цінностей. Син петлюрівського офіцера, Микола Бажан волею випадку обіймає посаду заступника Голови українського радянського уряду. Сходознавець за фахом, перекладач Руставелі й Навої — повсякчас наводить зруйновані мости між Україною та Заходом. Відзначений усіма престижними радянськими нагородами, змушений самохіть відмовитися від номінування на Нобелівську премію. Свідомий гріховних переступів, караючись зрадами і втратами, намагається відпокутувати їх подвижницькою культуртрегерською працею, невпинним і неймовірно результативним тихим спротивом, маючи певність, що за будь-яких обставин слово не може мовчати.

УДК 821.161.2-3

Висловлюємо щирю подяку Національному музею літератури України (www.museumlit.org.ua) та його філії Київському літературно-меморіальному музею-квартирі Миколи Бажана за наданий ілюстративний матеріал

© Віра Агеєва, текст, 2017

© Тетяна Омельченко, обкладинка, 2018

© Видавництво Старого Лева, 2018

ISBN 978-617-679-452-3

Усі права застережено

ВІРА АГЕСЬВА

ВІЗЕРУНОК НА КАМЕНІ

*Микола Бажан:
життєпис (не)радянського поета*

Львів
Видавництво Старого Лева
2018

ЗМІСТ

Пролог	7
------------------	---

ЧАСТИНА ПЕРША

СХОДЖЕННЯ НА ВЕРШИНУ

Розділ І. Початок століття в історичних круговидах	15
---	-----------

1. Уманське дитинство: скарби в льоху, археологія
й папське благословення	15
2. Під знаком Курбаса.	44

Розділ ІІ. Футуризм і сонети	55
---	-----------

1. Звільнити майбутнє від минулого,
або Про лівий фронт.	55
2. Авангардист у крамницях антикварів.	93

Розділ ІІІ. Д'горі!	103
--------------------------------------	------------

1. Архітектура як історія	103
2. Корчма, натхнення й слова-павуки	112

ЧАСТИНА ДРУГА

КАТАСТРОФА І ПРОТИСТОЯННЯ

Розділ ІV. «Як муж, а не мученик...»	121
---	------------

1. «Невже тільки вічно незрячий блажен?»	121
2. Генії на службі диктатурі пролетаріату:
стратегії пристосування	152
3. Рятівна батьківщина Сталіна	192

Розділ V. Ціна замирення. 209

1. Як краплі сточили камінь: малі справи
і стратегія опору 209
2. Полковий комісар 227
3. Митець і влада: син петлюрівця —
заступник Голови Раднаркому 245

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОДУЖАННЯ. ПОВЕРНЕННЯ БОГІВ

Розділ VI. Втеча від соцреалізму 271

1. Навіщо поет? 271
2. Радянський письменник у Європі: Мікеланджело
й італійські пролетарі 285
3. Після польоту крізь бурю 303
4. Повернення до Собору 327
5. Упокорення хаосу. 354
6. Суха гільйотина 361

Розділ VII. Уманські спогади 371

1. Пришестя богів Еллади 371
2. Мандрівка з тінню 382
3. Сіль, кров і музей 400
4. Мова речей 417

Розділ VIII. Поезія й позамежжя 429

1. Нічні концерти: диригент проти демонів підсвідомого. 429
2. Тягар пам'яті проти легкості безпам'ятства 444
3. «На все життя, а може, навіть далі...» 462

Післяслово 483

Пролог

Улітку 1918 року в розореній війною, занапащеній пожежами й погромами Умані раптом з'явився поїзд, що доправив дивний, як на ті часи, вантаж. На запилюжений і закіптявілий перон із вагонної пітьми «вийшли» осяйні біломармурові грецькі боги, поміж них і співець Аполлон зі своєю лірою. Їх замовили для «Софіївки» ще перед війною, вони були з іншого світу, з іншої епохи й культури — і нащо голодним перестрашеним людям такий дарунок замість хліба чи дров? Але пришельцям віддали належну шану; усе місто висипало вранці на вулицю подивитися, як гостей на тачанках, із яких зняли кулемети, обережно допроваджують до парку. Микола Бажан пильно призибував такі-от сюжети про рятівне мистецтво, що вгамовує озлобу, змушує задуматися над минущистю сьогоденних справ, зрештою, повертає довіру до світу. У його спогадах маленька провінційна Умань постає культурним осередком, а впродовж якогось часу — за збігом історичних обставин — мало не театральною столицею. Піднісши гасло антирустикальності, символічного повернення почасті відторгнутого класичним реалізмом міста в українську літературу, письменники покоління 20-х устигли витворити своєрідну урбаністичну міфологію, скомпонувати цілісні міські тексти, часто пов'язані з їхньою малою батьківщиною. Так означилися на літературній карті Харків Майка Йогансена, Катеринослав Віктора Домонтовича, Київ Максима Рильського й Миколи Зерова... У цьому переліку — й Умань Миколи Бажана. Поява в місті знаменитого «Кийдрамте» змінила його долю, «світло Курбаса» багатьом допомогло відшукати власний шлях.

Юний Нік Бажан спершу пристає до радикальних футуристів, публікує «рубані» вірші з розітнутими словами й ексцентричними неологізмами. Проте зовсім скоро авангардист починає писати сонети й наслідувати неокласиків. І виробляє власний стиль, переосмислює насамперед у каноноборчій, сказати б, поемі «Сліпці» глибинні засади української національної ідентичності, зрікається романтичної традиції й ролі кобзаря на велелюдних шляхах, згадуючи натомість про «спрагу неприродну» барокової доби з її «злотокутими» дзвіницями й соборами. Саме циклом «Будівлі» Микола Бажан утверджує себе як майстра. А одразу потому гряде катастрофа. Він стає свідком загибелі своїх друзів, учителів, цілої приреченої генерації, зниклої в соловецьких та магаданських таборах і тюрмах.

Поет, може, тому і варіює повсякчас архітектурні образи й мотиви, тому і вводить будівлю як повноправного персонажа своїх віршів, а себе самого асоціює із зодчим, диригентом, який оформлює, гармонізує, підкорює хаос (знамениті хрестоматійні представлення Миколи Бажана як «будівничого культури», «карбованих слів володаря» та ін.). Йому доводилося стояти то над згарищем власної домівки, то над будинком-пусткою, ба навіть над руїнами рідного міста, починати заново зводити стіни, збирати нові бібліотеки, відреставровувати з пам'яті втрачені рукописи.

Затишний світ щасливого дитинства тьмариться в диму бовів, погромів і пожеж 1917 року. У березні 1921-го згорає уманський будинок Бажанів — перший досвід бездомності й незахищеності. Згодом організовується харківська комуна на Пушкінській — мешкання, знаменне для самого духу доби. Там під шум газових примусів ніч у ніч до захриплості сперечалися письменники, художники, режисери, газетярі, і багатьом із них судилося стати канонізованими класиками. Бажановими сусідами були тоді Олександр Довженко, Юрій Яновський, приходили малювати Анатоль

Петрицький, Іван Падалка. Чимало комунарів пізніше затаврують як ворогів народу. Там-таки, у столичному Харкові — перша повноцінна квартира в письменницькому кооперативному будинку «Слово» (його й спроектовано у вигляді стилізованої букви «С»); нарешті родинне гніздо: дружина, донька, у дбайливо облаштованому інтер'єрі милує око книгозбірня, улюблені картини на стінах... Нищення розпаношеного духу ніби вдалося приборкати. Але так тільки здавалося. Будинок «Слово» все ж обернувся на закляте місце: самозгубний постріл Миколи Хвильового, далі безнастанне очікування нічних гостей з ордерами на арешт — харків'яни незабаром нажахано назвали його «крематорієм». Це продовжувалося й у Києві, коли йому милостиво повернули столичний статус. Письменників, які ще залишилися на волі (тобто у великій «зоні»), знову переселили, тепер до терміново зведеного в центрі міста Роліту — будинку робітників літератури. Усіх під один дах. Тож людям у формі було зручно й телефони прослуховувати, й у «чорні ворони» спроваджувати. Ніхто не знав, у чий квартиру постукають наступної ночі. Мешкали в Роліті й сексоти, більш або менш старанно доповідаючи депеушному керівництву про кожен крок сусідів.

Бажана у 30-ті цькували невпинно і гріхів, із погляду ревнителів соцреалізму, у нього знаходили предостатньо, однак (доля? гра випадку? ангел-охоронець?) поетові судилося перетривати репресії й навіть домогтися прихильності можновладців. Тільки непомірно високою ціною: горіли, занедбувалися одна за одною не лише реальні домівки, стіни, забезднювався й найдорожчий для митця дім буття — його мова, поезія. Вірші про Леніна й Сталіна були суто декламаційними, — хоч і майстерно алітерованими, оздобленими належними риторичними фігурами й тропами, але позбавленими того трансцендентного, ідеального начала, яке тільки й робить заримований текст богонатхненною лірикою.

Назвавши поему початку 60-х «Політ крізь бурю», Микола Бажан і оцінював пережите, і заразом іще не дуже впевнено пробував ґрунт під ногами: чи поновна хвиля урагану не зрушить і цієї, урешті мовби надійної й непохитної, тверді? Вітри неспокійної історії то виносили на осяйну вершину творчості, то кидали у прірву розпачу, у непрохідну твань, де чигали і великі хижаки, й дрібні, зате не менш докучливі та небезпечні плазуни. Політичну реакцію 70-х років Бажан якось у розмові з Олесем Гончарем порівняв із «сухою гільйотиною», коли кат душить тихцем, не привертаючи уваги публіки. Та все ж час було нарешті збирати каміння. Полуда соціалістичного реалізму поступово обсипається, Микола Бажан, чимраз більше схожий на себе колишнього, повертає собі втрачену владу над словом. Його мучить травматичний синдром: із «розсахнутих снів» виповзають «змії сумнівів», біль і розпач, наростає почуття провини, хай почасти й мимовільної, перед утраченими друзями. У «Чотирьох оповіданнях про надію», ледь завуальовуючи свою добру вість рільківськими ремінісценціями, він уже постає як великий релігійний поет: говорить про те, що страждання й жертви відпокутуються завдяки Божому милосердю, згуби не були марними й абсурд не опановує цього пост-катастрофічного світу.

Усі Бажанові автентичні уманські спогади (тобто крім тих, де адресатом був цензор і лише цензор) — про торжество мистецтва, яке упокорює хаос і стихію. Це якраз його «невтоленна тема», його віра й життєве кредо. Протиставити нищенню культуротворче зусилля. На противагу занепадові й паплюженню вчителів та попередників — піднести споневажену традицію й нагадати про гідну шани спадщину. Відновити пам'ять про «забутих людей» і їхню працю. Поповнити спустошені книгозбірні. Бажан-поет уважав, що тільки у невтомному труді й примножується енергія. Повсякденна редакторська, видавнича, культуртрегерська праця,